Yayın Geliş Tarihi: 02.12.2025
Yayına Kabul Tarihi: 03.03.2026
Online Yayın Tarihi: 15.09.2026
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1834233

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 28, Sayı: 3, Yıl: 2026, Sayfa: 1424-1454
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRK İSLÂM EDEBİYATINDA MENÂSİK-İ HAC TÜRÜ VE MUSTAFA B. ALİ KASTAMONÎ'NİN MENÂSİK-İ HACC'I

Abdulsamet CERAN[*]
Nesrin SOFUOĞLU[**]

Öz[1]

Bu makale, Türk İslâm Edebiyatı geleneğinde hac ibadetine rehberlik eden önemli bir tür olan Menâsik-i Hacc'ı ele almaktadır. Çalışmanın odak noktasını türün tarihsel gelişimi ve edebî literatürdeki konumu ile birlikte, 17. yüzyıl Osmanlı sahasına ait bir örneği olan Mustafa b. Ali Kastamonî'nin Menâsik-i Hac (1668) adlı mensur eseri oluşturmaktadır. Bu kapsamda eserin on altı bölümden oluşan yapısı, dili, anlatım tarzı, üslubu, kullanılan ifadeler ve öğretici yaklaşımı detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Çalışma, Kastamonî'nin eserini hac yolculuğunun bütün aşamalarını anlatan bir dinî-edebî metin olarak değerlendirerek literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir. Metnin incelenmesi sonucunda, müellifin hac ibadetindeki her bir ritüelin ardındaki hikmeti ve sembolik anlamı tasavvufî ve ahlâkî bir bakışla açıkladığı ve bu yönüyle alana derinlik kattığı tespit edilmiştir. Metnin incelenmesi, eserin bölümsel yapısına sadık kalarak gerçekleştirilen kapsamlı bir tahlile dayanmaktadır. Eserdeki temel vurgu sanat kaygısından uzak, sade, akıcı ve anlaşılır bir üslupla, bilgi aktarma amacının ön planda tutulmasıdır. Yapılan değerlendirmeler neticesinde Menâsik-i Hacc'ın bütüncül bir rehber olma özelliği taşıdığına ulaşılmıştır. Eserin bu yönüyle okuyucuya hac ibadetinin manevî boyutunu derinlemesine kavrama imkânı sağladığı ve 17. yüzyılın dil özelliklerini yansıtan değerli bir dinî-edebî metin olduğu belirlenmiştir.[2]

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 7. Sürüm):
Ceran, A., & Sofuoğlu, N. (2026). Türk İslâm Edebiyatında Menâsik-İ Hac türü ve Mustafa B. Ali Kastamonî'nin Menâsik-İ Hacc'ı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28* (3), 1424-1454.

[*] Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ORCID: 0009-0001-1071-8871, abdulsamet.ceran123@gmail.com
[**] Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-7685-805X, nesrin.yalcin@deu.edu.tr

[1] Çalışma etik kurul izni gerektiren bir araştırma değildir.

[2] Bu makale, birinci yazarın "*Mustafa B. Ali Kastamonî ve Menâsik-i Hacc'ı (İnceleme-Metin)*" başlıklı, Doç. Dr. Nesrin Sofuoğlu danışmanlığında hazırlanan ve 2024 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı kapsamında tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türk İslâm Edebiyatı, Kâbe, Hac, Umre, Menâsik-i Hac.*

THE GENRE OF *MENASIK-İ HAC* IN TURKISH ISLAMIC LITERATURE AND MUSTAFA B. ALI KASTAMONI'S *MENASIK-İ HAC*

Abstract

This article examines Menâsik-i Hacc, an important genre within the tradition of Turkish Islamic literature that serves as a guide to the pilgrimage (Hajj). The study focuses on the historical development and literary position of the genre, with a particular emphasis on Menâsik-i Hac (1668), a prose work by Mustafa b. Ali Kastamonî from the 17th-century Ottoman period. Within this framework, the structure of the work—comprising sixteen chapters—its language, narrative style, expressions, and didactic approach are analyzed in detail. The study aims to contribute to the field by evaluating Kastamonî's text as a religious-literary work that depicts all stages of the Hajj journey. The analysis reveals that the author explains the wisdom and symbolic meanings behind each ritual of the pilgrimage from a mystical and ethical perspective, thereby enriching the genre. The examination is based on a comprehensive analysis faithful to the structural divisions of the text. The author's primary focus in the work is not artistic concern but rather the clear and fluent transmission of knowledge. The findings indicate that Menâsik-i Hacc functions as a comprehensive guide, offering readers a deep understanding of the spiritual dimension of the Hajj while also reflecting the linguistic characteristics of the 17th century, thus establishing its value as a significant religious-literary text.

Keywords: *Turkish Islamic Literature, Kaaba, Hajj, Umrah, Menâsik-i Hac.*

GİRİŞ

Bu makale Türk İslâm edebiyatında önemli bir yer tutan menâsik-i hac geleneğini ve bu geleneğin 17. yüzyıldaki örneklerinden biri olan Mustafa b. Ali Kastamonî'nin *Menâsik-i Hacc*'ını (Ceran, 2024) içerik, biçim ve üslup özellikleri bakımından incelemeyi amaçlamaktadır. Eser Osmanlı hac kültürünün ilmî, fıkhî ve tasavvufî yönlerini bir arada sunması bakımından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Literatürde özellikle mensur menâsik-i hac metinlerine yönelik çalışmaların sınırlı olması bu araştırmanın ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır.

Türk İslâm edebiyatında hac konulu eserler üzerine yapılan araştırmalar daha çok edebî niteliği yüksek metinler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Buna karşın halkın hac ibadetini doğru şekilde yerine getirmesini hedefleyen ve ilmihal niteliği taşıyan mensur menâsik-i hac metinleri hak ettikleri ölçüde sistematik bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla Kastamonî'nin eseri içeriği, dili ve öğretici yönüyle incelenmeye değer bir örnek sunmaktadır.

Bu araştırmanın kapsamını menâsik-i hac türünün tarihsel gelişimi, Kastamonî'nin eserinin yazma özellikleri, bölüm yapısı, dil ve üslup özellikleri ile

metinde ele alınan hac ritüellerinin fıkhî ve tasavvufî açıklamaları oluşturmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve metin incelemesi teknikleri esas alınarak yürütülmüştür. Öncelikle eserin yazma nüshası ayrıntılı biçimde değerlendirilmiş; bölüm yapısı, varak düzeni ve istinsah özellikleri belirlenmiştir. Ardından metin dil, üslup ve kavramsal içerik bakımından analiz edilmiş; hac ritüelleri klasik fıkıh literatürü ve tasavvufî yorumlarla karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Bunun yanında ilgili literatür taranarak menâsik-i hac geleneğinin çerçevesi ortaya konmuş ve Kastamonî'nin eseri tür içerisindeki konumu bakımından değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, literatürdeki eksikliği gidermeye yönelik özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Kastamonî'nin *Menâsik-i Hacc'ı*, Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış bir mensur hac rehberi olması ve hac ibadetine ilişkin ayrıntılı ve öğretici açıklamalar içermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu makale, söz konusu eserin tür içindeki yerini belirlemeye, metnin ilmî ve edebî değerini ortaya koymaya ve menâsik-i hac geleneğine dair daha kapsamlı çalışmalar için bir zemin oluşturmaya yönelik bütüncül bir değerlendirme sağlamaktadır.

HAC İBADETİ VE KÂBE

İnsanoğlu var olduğundan beri, bir düzen veya sisteme inanma ihtiyacı duymuştur. İnanç, insanın ruhsal ve sosyal yönünü derinden etkileyerek yaşam tarzını şekillendirir. Bu inançlar, çeşitli ibadet biçimleriyle gösterilebilir. İbadetler; bedenle, mal ile ya da her ikisi olmak üzere üç sınıfa ayrılır. Bedenî ibadetler ruhsal gelişimi desteklerken, mal ile yapılanlar toplumsal dayanışmayı güçlendirir; her ikisini içeren ibadetler ise bu amaçların tamamını kapsar.

Arapçada "gitmek, yönelmek; ziyaret etmek" anlamlarına gelen hac kelimesi, fıkıh terimi olarak imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapçada hâc (çoğulu huccâc), Türkçede hacı denir. (Harman, 1996, s. 382). Hac ibadeti, sadece bireysel bir ritüelden ziyade, toplumda sosyal dayanışmayı ve bireyin manevî gelişimini hedefler. Haccın vaktinin sabit olması ve uygulamalarının zamanında yapılması insan hayatına hareket ve disiplin kazandırır (Erul- Keleş, 2012, s. 12)

Hac ibadetinin merkezi olan Kâbe'yi Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in inşa ettiği kabul edilmiştir (Bakara, 2/127).[3] Hicretin dokuzuncu yılında İslâm dininde hac ibadeti zorunlu kılınmış olup bu tarihten itibaren Hz. Ebu Bekir'e hac

[3] "İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin temellerini yükseltiyordu) "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin." (Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 127. ayet", Erişim: 06.02.2026)

organizasyonunu yönetme görevi verilmiş ve böylece hac ibadeti sistemli olarak yerine getirilmiştir. Bu dönemde indirilen ilahi emirler doğrultusunda, Allah'a ortak koşanların bu ibadeti yapmaları kesin olarak engellenmiştir. Böylece, inananlar arasında yalnızca tevhit inancına sahip olanların hac ibadetini yerine getirmesi kabul edilmiştir (Tevbe, 9/28).[4]

Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği hac ziyaretlerine, taşıdığı anlamlar ve özellikler hasebiyle farklı isimler verilmiştir. Haccın detaylarını ve kurallarını açıkladığı hac "Belağ Haccı" olarak anılırken, Kâbe'yi son ziyaretine de "Veda Haccı" adı verilmiştir. İslâm'da hac ibadetinin farz olmasıyla birlikte bu ibadet "İslâm Haccı" olarak anılmaya başlanmıştır. Bu isimlendirmeler, hac ibadetinin tarihsel ve dinî önemini yansıtır (Sarıçam, 2007, s. 386).

Toplumda hac ibadetine verilen öneme binaen hacı unvanı kişinin olgunluğuna ve dinî sorumluluklarındaki hassasiyetinin göstergesi kabul edilir. Hac ibadetindeki ritüellerin her biri farklı anlamlar taşır; örneğin saç tıraşı, dünyevî bağlardan arınmayı simgeler. Kâbe'yi tavaf edenler, sosyal statü farklarını unutarak eşitlik içinde ibadet ederler; bu da mahşer günündeki toplu dirilişi ve hesap gününü anımsatır. Şeytan taşlama ritüeli de kötü düşüncelerden uzak durmayı ve imanla yaşamayı temsil eder (Erul & Keleş, 2012, ss. 17–71).

TÜRK İSLÂM EDEBİYATINDA MENÂSİK-İ HAC TÜRÜ

Hac ibadeti, zaman içinde hem dinî hem kültürel pek çok alana konu olmuştur. Hac ibadetine dair tüm uygulama ve esaslar, uzun ve meşakkatli yolculuklarda yaşanan olaylar, görülen yerler edebî metinlere de yansımıştır. Hac ibadetini anlatan eserler edebiyatta "menâsik-i hac ve menâzil-i hac" olarak iki türe ayrılır. Menâsik-i hac türü hac ibadetinin fıkhî boyutunu ele alırken; menâzil-i hac türü yolculuklarda görülen mekanları ve konaklama yerlerini anlatır. (Yaran, 1996, ss. 410–413).

"Menâsik" terimi, Arapça kökenli *"nüsük"* (ibadet, kurban sunmak) kelimesinden türeyen *"mensek"* sözcüğünün çoğuludur. "Mensek" kelimesi, hem ibadet edilen yer ve zamanları hem de ibadet biçimlerini ifade eder. (Zemahşerî, 1419/1998, s. 267). Bu bağlamda "menâsik" sözcüğü, bir ibadetin uygulanış şekillerini, özellikle de haccın yerine getirilmesinde izlenmesi gereken usul ve davranışları kapsar. Dolayısıyla "menâsikü'l-hac" veya "menâsik-i hac" ifadesi, hac

[4] "Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir." (Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi 28. ayet", Erişim: 06.02.2026)

ibadetinin rükünleriyle birlikte nasıl icra edilmesi gerektiğini gösteren kurallar bütününü anlatır

Geçmiş yüzyıllarda ulaşım araçlarının yavaşlığı ve seyahat sırasındaki zorluklardan dolayı hac yolculukları aylarca sürmekteydi. Bu durum hac ibadetini yerine getirmek isteyen kimselerde endişe ve tereddüt oluşturmuştu. "Menâzil-i hac" türü eserlerde bu kimselere hac ibadetinin ne kadar ulvî olduğu, neler yaşanıldığı ve yol durumu anlatılarak endişelerinin giderilmesine olmasına vesile olmuştu.

Menâsik-i hac türü eserlerde hac ibadeti ayrıntılarıyla anlatılırken yolcuların konaklama yerleri ve aralarındaki uzaklık da gösterilmiştir. Bu tür eserler konum bilgisinin yanında fıkhî çalışmalardır. Hac rükünlerini anlatan eserler aynı zamanda ilmî ve edebî eserler olma özelliğine de sahiptir (Toker, 2009, ss. 961–975). Hac ibadetinin yapılışına dair risaleler de bulunmakta olup bu risalelerin fıkhî yönü daha ağırlıktadır. Bunlar İslâm hukuku çerçevesinde değerlendirildiği için menâsik-i hac türü dışında tutulmaktadır (Coşkun, 2002, s. 9).

Hac seyahat-nâmeleri mensur ve manzum şekilde yazılmıştır. Her iki şeklin bir arada olduğu hac seyahat-nâmeleri de vardır.[5] İçerik açısından bu iki şeklin farklılıkları çok fazla olmamakla birlikte, manzum eserler daha etkileyici ve akılda kalıcı olabilir. Bu eserlerin dili genellikle sade ve anlaşılırdır; amaç, bilgi aktarmak ve yolcuları yönlendirmektir.

Türk İslâm edebiyatında hac seyahat-nâmesi alanında en önemli çalışmalardan birisi Evliyâ Çelebi'nin *Seyahat-nâme'*sidir. Evliyâ Çelebi hac yolculuğunda gördüklerini tüm canlılığıyla eserine almıştır (Evliyâ Çelebi, 1985). Bunun yanı sıra, Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Harameyn* adlı eseri hem menâsik-i hac hem de menâzil-i hac özelliklerini taşıyan, dil açısından oldukça süslü ve kapsamlı bir metindir. Bu alandaki eserler üzerine çeşitli araştırmalar ve incelemeler de yapılmıştır (Coşkun, 2002).

Hac ibadetinin anlatıldığı en eski manzum menâsik-i hac eserlerinden biri, 16. yüzyılda Gubârî tarafından hazırlanmış ve Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulmuştur. Yazar, eserinde hem hac ibadetinin usullerini kaleme almış hem de padişaha kendisini hapisten çıkarması için yazılı bir ricada bulunmuştur (Gül, 2006)

Menâsik-i hacların manzum şeklinde yazılanları genellikle mesnevî nazım biçimindedir. Bu biçim, nazımda beyitlerin sayı sınırı olmaması ve serbest kafiye düzenine uygun olması sebebiyle tercih edilmiştir. Mesnevîlerde bulunan öğüt verme ve öğretme amaçlı anlatım, menâsik-i hac eserlerinin rehberlik işleviyle paralellik gösterir. Bu durum, menâsik-i hac türünün hem dinî hem de edebî açıdan önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Yılmaz, 2019, s. 11).

[5] Manzum, mensur ya da her ikisiyle yazılan eserlerin isimleri makalenin devamında belirtilmiştir.

Hac ibadetinin usul, erkân ve uygulama boyutunu merkeze alan, anlatıdan ziyade öğretici-didaktik karakter taşıyan manzum menâsik literatürü kapsamında Ahmed Fakih'in *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*'si (Mazıoğlu, 1974), Bahtî'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (Eroğlu- Memiş, 2022, ss. 597–618), Şemseddin Sivâsî'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (Toker, 2009, ss. 961–975), Nâlî Mehmed Efendi'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (Karataş, 2003), Konyalı Seyyid Mehmed Efendi'nin *Menâsik-i Hacc*'ı (Kiraz, 2020/b), İndî'nin *Manzum Menâsik-i Hacc*'ı (Kiraz, 2020/c), Kâmil'in *Menâsik-i Hacc*'ı (Elgün, 2005) ile Bekir Sıtkı'nın *Fezâil-i Menâsik-i Hacc*'ı (Söylemez, 2022, ss. 218–220) yer almaktadır.

Yol güzergâhlarını, konak yerlerini, mekânsal tecrübeyi ve hac yolculuğunun seyir sürecini anlatı merkezine alan manzum menâzilnâme örnekleri arasında Servet'in *Menzil-nâme*'si (Donuk, 2017/a, ss. 13–38), Hacı Seyyid Hasan Rızâ'î'nin *Tuhfetü'l-Menâzili'l-Kâ'be*'si (Coşkun, 2002, ss. 16–17), Sulhî'nin *Menzil-nâme*'si (Donuk, 2017/b, ss. 85–118), Nâtık Mehmed Efendi'nin *Tuhfe-i Nâtık*'ı (Aksoyak, 2020), Bahrî'nin *Hac Menzil-nâme*'si (Koyuncu, 2020, ss. 21–31), Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnâmesi *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* (Coşkun, 2007, ss. 30–31) ve Cûdî'nin *Merâhilü Mekke mine'ş-Şâm*'ı (Koyuncu, 2017, ss. 177–219), Fethî'nin *Menâzil-i Hacc*'ı (Kiraz, 2020/a, ss. 310–334 / Kaplan, 2020, ss. 149–175) zikredilebilir.

Ayrıca "Vesîletü'n-Necât" geleneğinin hac edebiyatına yansımasını gösteren metinler bağlamında İndî'nin *Vesîletü'n-Necât'ın Mevlid Dışındaki Eserlere Etkisi: İndî'nin Hac Davetiyesi Örneği* (Kiraz, 2022, ss. 639–655) de bu literatür içerisinde değerlendirilmesi gereken metinlerdendir.

Yûsuf Sinâneddin bin Yakûb'un *Menâsik-i Hacc'ı* (Çelik, 2016), Muhyî-yi Gülşenî'nin *Menâsik-i Hacc'ı* (Yazar, 2011, ss. 817-819), Hacı Âli Efendi'nin *Tuhfetü'l-Hüccâc'ı* (Baştürk, 2013, ss. 148–161), Kadrî'nin *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beytillâhi'l-Atîk'i* (Kiraz-Tiryaki, 2023), Abdurrahman Hıbrî'nin *Menâsik-i Mesâlik'i* (İlgürel, 1975, ss. 111–128), Evliyâ Çelebi'nin *Seyahat-nâme'si* [Dokuzuncu Cilt] (Evliyâ Çelebi, 2010), *Beyzâde Mustafa'nın Menâsikü'l-hacc Adlı Eseri* (Gök & Töre, 2024, ss. 1081-1116), Mehmed Edîb'in *Behcetü'l-Menâzil'i* (Karadağ, 2011) ve *Tatar Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri ve Musa Carullah'ın Hac Seyâhatnâmesi* (Kiraz, 2021, ss. 95-140) mensur hac seyahatnamelerindendir. Manzum- mensur olarak yazılan hac seyahat-nâmelerden bazıları şu şekildedir: Fevrî'nin R*isâle'si [Risâle-i Mekkiyye]* (Coşkun, 2002, ss. 46–49), Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Harameyn'i* (Coşkun, 2002, ss. 55–71), Üsküdarlı Seyyid İbrahim Hanîf'in *Menâzilü'l-Haremeyn'i* (Kurtoğlu, 2013, ss. 205–217).

Emel Nalçacıgil Çopur'un *Gubârî'nin Eserlerinde Hac İbadeti* başlıklı araştırması (Çopur, 2017, ss. 191–211), Osmanlı dönemi metinlerinde ibadetin izini sürmektedir. Cumhuriyet döneminde hac seyahat-nâmeleri yazılmaya devam edilmiş olup ulaşım araçlarının gelişmesiyle, insanların yaşayışlarında farklılıklar olması eserlere de yansımıştır. Necip Fazıl Kısakürek'in hac izlenimlerini sanatkârane bir

üslupla anlattığı *Hac'dan Çizgiler, Renkler ve Sesler*, bireysel ve estetik yaklaşımları öne çıkarır (Kısakürek, 2014). *Hac Yolculuğu Metinleri Bağlamında 17. Yüzyıl Halk Osmanlıcası* başlıklı çalışmasıyla Muhammed Weyso (Weyso, 2011) dil incelemesi açısından alana farklı bir bakış sunmuştur.

Kutsal yolculukla ilgili anı türünde kaleme alınan eserler arasında, Emel Esin'in *Lebbeyk Hac Hatıraları* (Esin, 1968) ise hem kültürel gözlemleri hem de manevî izlenimleriyle dikkate değer niteliktedir. Rize Müftüsü Hulûsi Efendi'nin *Hac Hatıraları* (Kara, 2004), Mustafa Necati Ak'ın *Hac Günlüğü* (Ak, 2011) kişisel anlatımlarla bezeli özgün deneyimlerin örneklerini oluşturur.

Kayserili Hacı Ahmet Efendi'nin *Mekke, Medine ve Ta'if Methiye Da'vetnâmesi* adlı eseri (Söylemez, 2024), klasik methiye geleneği ile hac anlatısını birleştiren yapısıyla dikkat çeker. Cenap Şehabettin'in *Hac Yolunda* adlı eseri (Şehabettin, 1909), erken dönem hac anlatıları arasında yer alarak yolculuğu hem gözleme dayalı tasvirlerle hem de manevî tefekkür boyutuyla birlikte sunar. Benzer şekilde Bediî Nûri Şehsuvaroğlu'nun *Hac Yolu* eseri (Şehsüvaroğlu, 1948), bu kutsal yolculuğu bir içsel arınma süreci olarak aktarırken; Fethi Tevetoğlu ile Zeki Sofuoğlu'nun birlikte hazırladığı *Mukaddes Topraklar* (Tevetoğlu & Sofuoğlu, 1965) adlı eser, hac coğrafyasını hem tarihî hem de dinî yönleriyle tasvir eder. Necmi Onur'un *Allah'a Giden Yol* (Onur, 1967) adlı kitabı ise daha çok manevî yükselişe odaklanan anlatımıyla dikkat çeker. Ayrıca Müftü Mehmet Barut'un *Hicaz Yolları* (Barut, 2022) isimli eseri, bu kutsal güzergâhın fiziki şartları kadar manevî yönünü de ele alır (Çavuşoğlu, 2019).

MUSTAFA B. ALİ KASTAMONÎ VE MENÂSİK-İ HACC'I

Nüsha Tavsifi

Menâsik-i Hac isimli yazma eser, Ankara Millî Kütüphane'de 06 Mil Yz A 6071 demirbaş numarasıyla kayıtlı bir mecmua içerisinde 6071/1'de 1b-71a varakları arasında yer almaktadır. Bu yazmanın zahriye (iç kapak) sayfası mevcut değildir. Metnin başında "Hâzâ Kitâb-ı Menâsik-i Hac" ibaresi bulunmakta olup, eser toplamda 16 bölümden meydana gelmektedir. 150 mm x 100 mm boyutlarında hazırlanmış, 71 varaktan oluşan nüshada her sayfa 13 satırdan müteşekkildir. Metin harekeli nesih hattıyla kaleme alınmış ve suyolu filigranı bulunan özel kâğıt kullanılmıştır. Eserin cildi bordo renkte meşin aplı olup, kapağında desenli ancak zamanla yıpranmış kâğıt kullanılmıştır. Miklebli, mukavva kapaklı bir cilt içinde muhafaza edilmektedir.

Hac rehberi niteliğindeki bu mensur eser, hac ibadetine dair detaylı bilgileri sistematik bir şekilde sunar. Hac farîzasıyla ilgili farz, vacip, sünnet, mendûb ve müstehâb hükümleriyle birlikte, hacda yapılmaması gereken davranışlar, hac türleri,

yolculuk öncesi hazırlıklar, okunacak dualar, hac yükümlülüğünden muaf olanlar ve ihlallerin karşılığı olan cezalar açıklayıcı biçimde ele alınmıştır.

Metnin sonunda yer alan kayıt, eserin istinsah ve telif süreçleri hakkında bilgi vermektedir. Eser, Mustafa bin Şeyh Ali Kastamonî tarafından 1079 yılı Cemaziye'l-âhir ayında telif edilmiştir. Mevcut nüsha ise 1119 Muharrem ayında Seyyid Muhammed bin Mustafa tarafından istinsah edilmiştir.

Müellif Mustafa B. Ali Kastamonî

Kaynaklarda Mustafa b. Ali Kastamonî hakkında kesin bilgiler bulunmadığından Kastamonu'da yaşamış ve "Mustafa" adını taşıyan âlim, şeyh ve müderrisler üzerinden karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. Bu çerçevede Hâfız Mustafa Efendi, Devâtî Mustafa Efendi, Şeyh Seyyid Mustafa Efendi ve Mustafa Muslihiddîn Efendi gibi isimler değerlendirilmiş ancak tarihsel veriler, silsile kayıtları, baba adları ve vefat tarihleri dikkate alındığında bu şahısların hiçbirinin eserle müelliflik bağının kurulamadığı görülmüştür. (Ceran, 2024, ss. 2-4)

Buna karşılık, Mustafa Mânevî Efendi hakkında verilen biyografik bilgiler, kronolojik veriler, baba adının Ali olması, Kastamonu'da uzun süre yaşamış olması, Karabaşiyye koluna mensubiyeti ve eserin yazıldığı dönemde hayatta ve şeyhlik görevinde olması gibi unsurlar dikkate alındığında, (Mermer, 2011, s. 27) eserin müellifi olma ihtimali en güçlü şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Mustafa Mânevî'nin hem ilmî hem tasavvufî görevler üstlenmiş olması ve dönemin tarikat yapıları içindeki konumu da bu ihtimali desteklemektedir.

Eserin Düzenleniş Biçimi

Klasik mensur eser tertiplerinde bulunan "Besmele, Hamdele ve Salvele" ibareleri *Menâsik-i Hac*'ta doğrudan yer almamakta, fakat metin içerisinde Allah'a şükür ve övgü dolaylı olarak sunulmaktadır. Nitekim metinde bu kısım şöyle geçmektedir: "Sipās-ı bį-ḳıyās ol Ħālık-ı nāsıba ki bizi şeref-i İslāmıla müşerref ve mükerrem ħuśūśan ħacc-ı Beyt-i Ĥaramıla muÓazzez ve muĥterem eyledi ve śalavāt-ı bį-had ve selām-ı lā-yuÓad ol şāh-ı kevneyn ve imāmu'l-Ĥarameyn, seyyid-i mücevvez MuĥammedÓe ki bize şerāyiÓ-i mesālik-i beyān ve meşāir ü menāsiki Óayān eyledi ve ol ashābına ki pişvayan-ı rāĥ-ı şerÓi mübįn ve muḳtedāyān-ı ehl-i dįn-i yaḳįn oldılar." (Orijinal nüsha:1b, Ceran, 2024, s. 70) Özellikle insanın İslâm nimetinden faydalanması ve Kâbe'yi tavaf etme gibi bir lütfa erişmesi, Allah'a karşı şükran borcu olarak vurgulanmıştır. Hz. Muhammed'e yönelik dualar da onun insanlığa doğru yolu göstermesi ve hac ibadetine dair temel esasları öğretmiş olması sebebiyle yer bulmuştur. Eserin ilerleyen bölümlerinde ise haccın safhaları sistemli bir biçimde sunulur: hazırlık süreci, hac esnasında karşılaşılabilecek durumlar ve hac dönüşü yaşanan ruhsal ve toplumsal etkiler detaylandırılır.

Menâsik-i Hacc'ın Dil ve Üslup Özellikleri

Mensur bir hac rehberi şeklinde kaleme alınan, aynı zamanda bütün bir hac yolculuğunu anlatması bakımından seyahat-nâme özelliği de arz eden *Menâsik-i Hac,* Türk İslâm edebiyatında dinî-edebî metinler kapsamında *incelenebilir*. Bu eser, yazarının yer yer Arapça ve Farsça ifadelere başvurmasına rağmen genel hatlarıyla 17. yüzyılın mahallî dil özellikleri çerçevesinde sade ve anlaşılır bir üslupla yazılmıştır. Kur'ân ayetleri ile hadislerden yapılan alıntılar, eserin içeriğine derinlik ve anlam zenginliği kazandırmıştır. Hac ibadetini açıklarken, yerleşik dinî terimler ve ifadelerden yararlanılmış, bu da metne hem kavramsal hem de öğretici bir nitelik kazandırmıştır. Metin, bölümlere ayrılmış olup okuyucu sonraki bölümü tahmin edecek şekilde basit, sade ve akıcı dile sahiptir.

Muhteva Tahlili

Menâsik-i Hac adlı eserde yer alan on altı ayrı bölüm, hac ibadetine dair temel bilgiler sunmakta ve bu ibadetin uygulamalı yönlerini detaylı biçimde işlemektedir. Bu bölümler orijinal metindeki sıra göz önünde bulundurularak açıklanmıştır. Eserde zikredilen on altı bölümlük yapı, araştırmacı tarafından yapılan farazî bir tasnif olmayıp bizzat müellifin metin içerisinde kullandığı fasıl başlıklarına dayanmaktadır. Nüshada her bir bölüm "fasıl" başlığı altında müstakil olarak tespit edilmiş ve muhteva bu adlandırmalar çerçevesinde tertip edilmiştir. Bu yönüyle eser, menâsik literatüründe yerleşik olan tertip anlayışına uygun şekilde, hac ibadetinin farzları, vacipleri, şurût ve erkânı ile birlikte hac yolculuğunun merhalelerini sırasıyla ele alan sistematik bir yapı arz etmektedir. Müellif her faslı hac ibadetinin belirli bir safhasına tahsis ederek, ibadetin hem fıkhî hükümlerini hem de amelî uygulamalarını düzenli bir silsile içinde sunmuştur.

Fasıl adlandırmaları şu şekildedir:

Evvel fasıl: Haccun farzları ve vacibleri beyanındadur.

İkinci fasıl: Hacca şuru beyanındadur.

Üçünci fasıl: Medîne-i Münevvere'ye girmek ve Nebî aleyhi's-selâm vesâir ziyaretgahları ziyaret beyanındadur.

Dördünci fasıl: Medîne'den çıkmak ve ihram beyanındadur.

Beşinci fasıl: İhramda işlemesi haram olan nesneler beyanındadur.

Altıncı fasıl: Mekke-i Mükerreme'ye girmek ve tavaf beyanındadur.

Yedinci fasıl: Safâ ile Merve arasında sa'y etmek beyanındadur.

Sekizinci fasıl: Mekke'den Mina'ya ve Mina'dan Arafât'a çıkmak beyanındadur.

Dokuzuncu fasıl: Arafât'ta olan hac işlerinin beyanındadur.

Onuncu fasıl: Arafât'tan Müzdelife'ye varmak ve anda işlenecek nesneler beyanındadur.

On birinci fasıl: Mina'da olan hac işlerinin ve tavaf-ı ziyaretin beyanındadur.

On ikinci fasıl: Mina'dan Mekke'ye geçmek ve Mekke'de işlenecek nesnelerin beyanındadur.

On üçüncü fasıl: Umre beyanındadur.

On dördüncü fasıl: Hac ve umrede bazı men hükümleri ve hacca yetişme ahkamının beyanındadur.

On beşinci fasıl: Hac itdürmek ve hac yolculuğunda vâki olan hallerin beyanındadur.

On altıncı fasıl: Tavaf-ı veda ile âdâb-ı rücu beyanındadur.

Birinci bölüm: Hac ibadetinin zorunlu unsurları (farzlar) ve tamamlayıcı şartları (vacipler)

Eserin birinci bölümü, hac ibadetinin hem hukukî hem de manevî çerçevesini titizlikle ele alarak okuyucuya haccın unsurlarını derinlemesine sunmaktadır. Müellif, haccın geçerliliği için yerine getirilmesi zorunlu olan üç temel rükün üzerinde durur: İhrama giriş, Arafat'ta vakfe yapmak ve ziyaret tavafını gerçekleştirmek. Bu unsurlar, hac ibadetinin özünü oluşturmakta ve herhangi birinin eksik bırakılması halinde ibadetin tamamlanmamış sayılacağını vurgulamaktadır. Bölümde, her bir farzın dinî dayanağı ve manevî önemi ayrıntılı bir şekilde açıklanır; örneğin ihrama giriş müminin hem içsel bir arınma sürecine adım atmasını hem de Allah'a olan bağlılığını fiziksel ve sembolik bir eylemle ifade etmesini sağlar. Arafat'ta vakfe hac ibadetinin zirve noktası olarak sunulmuş ve burada yapılan duaların, tövbenin ve Allah'a yönelmenin hacının manevî ağırlığını belirlediği belirtilmiştir. Ziyaret tavafı ise hem Kâbe'ye yönelme ve Allah'a teslimiyetin sembolü hem de toplulukla birlikte ibadet etmenin oluşturduğu manevî bir bağ olarak işlenir.

Bölüm, ayrıca vacip uygulamaları detaylı biçimde ele alır. Müzdelife'de vakfe yapmak, Safâ ile Merve arasında sa'y ibadetini yerine getirmek, Mina'da sembolik olarak şeytan taşlamak, saç tıraşı veya kısaltma ve hac sonunda veda tavafı, hac ibadetinin tamamlayıcı unsurları olarak sıralanır. Bu vaciplerin dinî temeli, kişinin Allah katında ibadetini eksiksiz kılabilmesi açısından kritik bir önem taşır. Müellif, okuyucuya bu ibadetlerin müminin içsel tövbesi, sabrı, irade gücü ve Allah'a yönelişinin bir tezahürü olduğunu aktarır. Vaciplerden herhangi birinin mazeretsiz terk edilmesi durumunda ortaya çıkan kurban kesme yükümlülüğü hem hukukî bir yaptırım hem de ibadetin eksiksiz tamamlanmasını temin eden bir dinî sorumluluk olarak değerlendirilir.

Eserde hac ibadetinin farz ve vacipleri açıklanırken, her bir uygulamanın hem tarihsel hem de güncel bağlamı üzerinde durulmuştur. Örneğin Arafat'ta vakfe yapmak Müslüman toplumların bir araya gelerek birliğini ve dayanışmasını

pekiştirdiği manevî bir eylem olarak ele alınır. Aynı şekilde Mina'da şeytan taşlama ritüeli kişinin nefsiyle mücadele etmesini, günahlardan arınmasını ve Allah'a karşı sorumluluk bilincini pekiştiren sembolik bir uygulama olarak açıklanır. Müellif, bu ritüellerin eylemsel olarak yerine getirilmesinin ötesinde müminin ruhsal olgunlaşması ve ibadetin derin anlamını idrak etmesi açısından vazgeçilmez olduğunu vurgular.

Bu bölüm haccın ümmetin ortak manevî deneyimini temsil ettiğini belirtir. Farz ve vaciplerin yerine getirilmesi müminin Allah'a teslimiyetinin somut bir göstergesidir ve aynı zamanda bireyin ruhsal dönüşümünü tamamlamasına vesile olur. Bu bağlamda eser, okuyucuya hac ibadetinin hukukî hükümlerini detaylı biçimde sunarken, ibadetin manevî boyutunu da derinlemesine kavrama imkânı sağlar. Bölüm hac ibadetine hazırlık ve ibadetin uygulanışı arasındaki içsel ve dışsal bütünlüğü okuyucuya aktararak eserin temel taşlarından birini oluşturur.

Haccın farzları ve vacipleri klasik fıkıh mirası ve günümüz ilmihal literatürüyle mukayese edildiğinde usûl ve muhteva bakımından bütünlük arz etmektedir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan İlmihal'de haccın farzları ihram, Arafat vakfesi ve ziyaret tavafı olarak tespit edilmiştir. Sa'y, Müzdelife vakfesi, Mina'da cemrelere taş atma, saç tıraşı veya kısaltma ile veda tavafı ise haccın vacipleri arasında zikredilmiştir. (Şentürk & Yazıcı, 2019, ss. 306-349) Bu çerçevede eserde yapılan tasnifin fıkhî gelenekte kabul gören eserlerle mutabık olduğu görülmektedir. Bununla birlikte müellif, farz ve vacipleri şekil şartları ve hüküm boyutuyla ele almanın yanında bunları kulun Rabbiyle irtibatını tahkim eden, takvâ şuurunu derinleştiren ve kulluk bilincini kemale erdiren manevî merhaleler olarak değerlendirmektedir. Böylece hac ibadeti zahirî formlara sahip olmakla birlikte, kulun kalbî arınması, nefis terbiyesi ve Allah'a yönelişinin kemale erdiği bütüncül bir kulluk tecrübesi olarak temellendirilmektedir.

Bu temel çerçevenin ardından müellif, haccın teorik boyutundan pratiğe geçişini ele alarak, ibadete hazırlık sürecine yönelir. (2a) Böylece ikinci bölüm, hac yolculuğunun başlangıcındaki ruhsal ve fiilî hazırlıkları konu edinir.

İkinci bölüm: Hacca hazırlık ve yolculuk adabı

Eserin ikinci bölümü hac yolculuğuna çıkacak olan müminin nasıl hazırlık yapması gerektiğini kapsamlı bir biçimde ele almaktadır. Müellif bu bölümde hac yolculuğunu fizikî bir seyahat olmasının yanında derin bir manevî arınma ve Allah'a yöneliş süreci olarak tasvir eder. Hacca gitmek isteyen kişi, öncelikle içsel hazırlığını tamamlamalı; dinî bilgilerini gözden geçirip tövbe etmeli, hak sahipleriyle helalleşmeli ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak tedbirleri almalıdır. Bu hazırlık, yolculuğun manevî boyutunun temelini oluşturur ve bireyin hem Allah'a hem de topluma karşı sorumluluğunu pekiştirir.

Bölümde, yolculuğa çıkmadan önce yapılması gereken ibadet ve dualar ayrıntılı biçimde açıklanır. Örneğin yedi yoksula sadaka vermek ve iki rekât namaz

kılmak hem toplumsal hem de bireysel sorumluluğun bir göstergesidir. Namazda Fâtiha, Kâfirun, İhlâs ve Âyetü'l-Kürsî ile Kureyş sûrelerinin okunması, yolculuk boyunca korunma, kolaylık ve hayır dileklerini içermekte olup aile ve ev için dua niteliği taşımaktadır. Bu uygulamalar yolculuğun ruhsal bir hazırlık süreci olduğunu da gösterir.

Eser, abdest ve namazın yolculuk şartlarına uygun şekilde nasıl eda edileceğini detaylandırır. Su bulunamadığında teyemmüm yapılması, kadın, yaşlı ve yalnız yolcuların îmâ ile namaz kılması gibi kolaylaştırıcı hükümler, dinî yükümlülüklerin esneklik içinde yerine getirilebileceğini gösterir.

Malî açıdan hazırlık da bu bölümde ele alınmıştır. Hac için yeterli imkânı olmayan bir kişi borç alıp ibadetini gerçekleştirebilir ve daha sonra borcunu ödeyebilir. Bu yaklaşım hac ibadetinin yerine getirilmesini ve İslâm'ın kolaylaştırıcı yönünü göstermektedir. Bölüm, hac yolculuğunun bir disiplin ve ibadet bütünlüğü içinde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular. Hazırlıklar fiziksel planlamayı, manevî hazırlığı, sabrı, iradeyi ve Allah'a yönelişi de kapsar. Yolculuk boyunca yapılan dualar, okunan ayetler ve eda edilen namazlar, müminin hem içsel hem de toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesine vesile olur. Bu açıdan eserin ikinci bölümü hac ibadetinin bir seyahat olmasının yanında aynı zamanda bir ruhsal yolculuk olarak anlaşılmasını sağlayan önemli bir kaynak olarak sunar. (2b–6b)

Hazırlık sürecinin bu manevî derinliğinden sonra müellif, hac yolculuğunun en özel duraklarından biri olan Medine ziyaretine geçerek Peygamber sevgisinin ve edebin ön plana çıktığı yeni bir bölümü okuyucuya sunar.

Üçüncü bölüm: Medine ziyareti ve ziyaret adabı

Eserin bu bölümünde hac yolculuğunun önemli bir ara durağı olan Medine ziyareti ve bu ziyaretin adabı detaylı biçimde ele alınmaktadır. Müellif, Medine ziyaretinin coğrafî bir durak olmasının yanında Peygamber Efendimize olan sevgi, bağlılık ve manevî yakınlığın göstergesi olduğunu vurgular. Bu nedenle ziyaret öncesinde kişinin hem içsel hem de dışsal olarak hazırlık yapması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Temizlik, abdest, uygun kıyafet ve samimi bir niyet, Medine ziyaretinin ruhuna uygun davranış biçimleri olarak tanıtılmaktadır.

Bölüm, ziyaret sırasında izlenmesi gereken ritüelleri adım adım açıklar. Mescid-i Nebevî'ye giriş, Peygamber Efendimizin makamına ilerleyiş, Ravza-i Mutahhara'da kılınacak namaz ve şükür secdesi, ziyaretin manevî boyutunu derinleştiren uygulamalar olarak sunulur. Müellif, ziyaretçinin Peygamber Efendimize olan hürmetini gösterirken alçakgönüllülük ve vakur bir tavır sergilemesinin önemini vurgular. Bu bağlamda yüksek sesle selâm vermek yerine saygılı bir ses tonuyla dua etmenin ziyaretin ruhsal yoğunluğunu artırdığı belirtilir.

Ayrıca, bölümde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kabirlerine saygı gösterilmesi, Uhud şehitlerinin ve Cennetü'l-Bakî kabristanının ziyaret edilmesi gibi

geçmiş ümmetin değerlerine bağlılığı gösteren ritüellere de yer verilmektedir. Müellif bu ziyaretlerin ümmetin tarihine ve örnek şahsiyetlerine duyulan hürmetin bir ifadesi olduğunu belirtir. (6b–14a)

Dördüncü bölüm: Medine'den ayrılış ve ihrama giriş

Eserin bu bölümünde Medine ziyareti sonrasında hac yolculuğunun bir sonraki aşaması olan Medine'den ayrılış ve ihrama giriş süreci kapsamlı şekilde ele alınmaktadır. Müellif Medine'den ayrılırken ziyaretçinin manevî bir veda ve ruhsal hazırlık yaptığını vurgular. Bu bağlamda, Peygamber Efendimizin kabri önünde yapılan son ziyaret, iki rekât namaz ve dualar, kişinin hem dünya hem de ahiret için hayır dilemesini sağlayan manevî bir ritüel olarak tanıtılmaktadır. Eserde bu veda sırasında yapılan dua ve niyetlerin, Arafat'ta vakfe yapmak, tavaf ve diğer ibadetlerin kolaylıkla yerine getirilmesini sağladığı ifade edilmektedir.

Bölüm, ihram giymenin önemi ve mîkat yerlerine dikkat edilmesi konularına da geniş bir şekilde yer verir. Medine'den Mekke'ye gitmeden önce ihrama girilecek mîkat yerlerinin coğrafi konumlarına göre farklılık göstermesi eserde ayrıntılı biçimde anlatılır. Zülhuleyfe, Cuhfe, Karn, Yelemlem ve Zâtü Irk gibi mîkat noktalarının hangi bölgelerden gelen yolcular için geçerli olduğu, yolcunun ihram niyeti ve hazırlığı açısından önemli bir bilgi olarak sunulmaktadır.

Müellif ayrıca, hac türleri olan İfrad, Temettu ve Kıran Haccı'nı ayrıntılı biçimde tanıtır. Her bir hac türünün yerine getirilme biçimi, niyet sırası, ihramdan çıkış ve kurban kesme gibi uygulamaları okuyucuya hem teorik hem pratik bir çerçeve sunar. İhram öncesi yapılacak temizlik, tırnak ve saç düzenlemesi, gusül ve güzel koku sürme gibi ritüeller de ayrıntılı biçimde açıklanır. Kadınların ihram kıyafeti ve örtünme biçimleri, erkeklerin ise izâr ve ridâ ile ihrama girme şekilleri tanıtılır.

Bölümün son kısmında telbiye duası ve niyetin önemi üzerinde durulur. Telbiye hac yolculuğunun manevî atmosferini belirleyen bir ritüel olarak ele alınır; yüksek sesle, içtenlikle ve sürekli tekrar edilmesi yolcunun ruhsal hazırlığını ve Allah'a olan bağlılığını pekiştiren bir uygulama olarak anlatılır. Müellif telbiye sırasında yolcunun kendi dışında tüm ümmetin selameti ve dünya-âhiret mutluluğu için dua etmesini vurgular. (14a–18a) İhramla başlayan bu manevî hazırlık döneminin ardından hac yolculuğunun en önemli aşamalarından biri olan ihram yasaklarını ve bunların anlamını ele alır.

Beşinci bölüm: İhramda yasak olan davranışlar ve bunların sonuçları

Bu bölüm hac ve umre ibadetinin ihram sürecinde uyulması gereken yasaklar ve bu yasaklara riayet etmemenin sonuçları üzerine derinlemesine bir bilgi sunar. Müellif ihramın sadece bir kıyafet veya fiziksel bir durum olmadığını aynı zamanda manevî disiplin, itaat ve Allah'a bağlılık göstergesi olduğunu vurgular. İhram, hac yolculuğunun en önemli aşamalarından biridir. Bu dönemde yapılan her

davranışın ibadetin geçerliliği ve kişinin dinî yükümlülükleri üzerinde doğrudan etkisi vardır.

Eserde, ihramdayken yasaklanan davranışlar detaylı biçimde sıralanır. Bunlar arasında giysi kuralları, vücut bakımı, koku sürme ve Harem bölgesinde doğal kaynaklara zarar verme durumu yer alır. Örneğin izâr ve ridâ dışında kıyafet giymek, baş veya yüzü uygun olmayan şekilde örtmek, kadınların koku sürmesi veya vücut kıllarını kesmesi ihlalin kapsamına girer. Bu davranışlardan herhangi birinin yapılması halinde dinî yükümlülükler açısından kurban kesme veya sadaka verme zorunluluğu doğar. Müellif bu uygulamaların ibadetin manevî bütünlüğünü koruma amacına hizmet ettiğini belirtir.

Bölümde ayrıca küçük ihlaller ile ciddi ihlaller arasındaki farklar açıklanır. Örneğin kısa süreli ihram dışı kıyafet giyme veya başı geçici olarak örtme gibi durumlar sadaka veya oruç ile telafi edilirken saçın veya tırnakların tamamının yanlışlıkla kesilmesi gibi ihlallerde kurban kesme gerekliliği ortaya çıkar. Avlanma, ağaç ve bitki kesme gibi Harem bölgesiyle ilgili yasaklar da ayrıntılı şekilde işlenir. Bu konular okuyucuya hem pratik bilgi hem de ahlâkî bakış kazandırır.

Eserin bu bölümünde cezaî sorumluluk ve dinî yükümlülükler yalnızca ergin ve akıl sağlığı yerinde olanlar için geçerli olarak tanıtılır. Yani hac yolculuğunun bu manevî ve fiziksel boyutuna uygun olmayan eylemler, sorumluluk bilinci ve ibadet ciddiyeti çerçevesinde değerlendirilir. Böylece okuyucu ihramda yapılacak hataların hem dinî hem de toplumsal sonuçlarını anlamış olur. (18a–28b)

Müellif, bu manevî disiplin dönemini anlattıktan sonra hac yolculuğunun merkezine yani Mekke'ye varışı ve Kâbe etrafında gerçekleştirilen tavaf ibadetini konu edinir.

Altıncı bölüm: Mekke'ye giriş ve tavaf adabı

Bu bölüm hac ibadetinin manevî açıdan en yoğun kısmı olan Mekke'ye giriş ve tavaf sürecini derinlemesine tanıtır. Müellif Mekke'ye adım atmanın ruhsal bir dönüşüm ve Allah'a yakınlaşma fırsatı olduğunu vurgular. Mekke'ye girerken gösterilen saygı, yapılan dualar, getirilen salavatlar ve ibadet sırasında uyulması gereken adab kuralları, haccın anlam ve önemini pekiştiren temel unsurlardır.

Eserde Mekke'ye giriş sırasında sakinlik, saygı ve bilinçli hareket edilmesi gerektiği üzerinde durulur. Ayakkabıların çıkarılması, Harem bölgesine ayak basıldığında Allah'a dua edilmesi ve içtenlikle zikir yapılması, yolculuğun manevî boyutunu güçlendiren ritüeller olarak tanıtılır. Gusül abdesti almış olarak Peygamber Efendimizin sünnet ettiği yolları takip ederek şehirde ilerlemek hem fiziksel hem de ruhsal temizlikle ibadete hazırlık anlamına gelir.

Bölümün ana odak noktalarından biri tavaf ibadeti ve adabıdır. Tavafa niyet edilmesi, ihram elbisesinin doğru şekilde giyilmesi ve Hacer-i Esved'e yaklaşıldığında ellerin açılarak dua edilmesi ibadetin ruhunu yansıtan detaylar olarak

ele alınır. Bölümde ayrıca tavaf sırasında kaçınılması gereken davranışlar vurgulanır. Gereksiz konuşmalar, ticaretle uğraşmak, uzun dualar yapmak veya edebe aykırı hareketlerde bulunmak, ibadetin ruhuna zarar verir. Tavafın sonunda Zemzem suyundan içmek ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapmak, ibadetin eksiksiz ve sünnete uygun şekilde tamamlanmasını sağlar. (28b–35a) Tavafla birlikte müellif, hacının manevî yolculuğunda bir sonraki aşama olan Safâ ile Merve arasında yapılan sa'y ibadetine geçerek ibadetin sembolik ve tarihî anlamını derinleştirir.

Yedinci bölüm: Safâ ile Merve arasındaki sa'y ibadeti

Bu bölümde hac ve umre ibadetinin en bilinen ritüellerinden biri olan sa'y ibadetini derinlemesine tanıtılır ve ruhsal yolculuğun somut bir ritüelle nasıl pekiştirilebileceği ortaya konur. Müellif, Safâ ile Merve tepeleri arasındaki geçmiş peygamberlerin ve özellikle Hz. Hacer'in iman ve sabır öyküsünün hatırlanmasıyla manevî bir yolculuk olduğunu vurgular.

Eserde, sa'yın başlangıcında hacının nasıl niyet etmesi gerektiği, dualarını hangi şekilde yönlendirmesi gerektiği ve Peygamber Efendimize salât ve selâm ile Allah'a yönelerek manevî bağını güçlendirmesi gerektiği üzerinde durulur. Safâ tepesine çıkarken Bakara suresinin 158. ayetinin okunması[6] bu ibadetin hem Kur'ânî dayanağını hem de ruhanî derinliğini gözler önüne serer. Müellif hacının her adımında Allah'ın birliğini, büyüklüğünü ve hükümranlığını hatırlaması gerektiğini, bu farkındalıkla kötülüklerden korunma ve doğru yolda kalma niyazında bulunmasını önerir.

Sa'y boyunca yürüyüşün boyutları adım adım detaylandırılır. Safâ'dan Merve'ye ve Merve'den Safâ'ya yedi defa gidip gelmenin hem fiziksel hem de manevî bir döngü olduğunu, bu döngü sırasında yapılan duaların ve tövbelerin ibadeti tamamlayıcı unsurlar olduğu vurgulanır. Her adımın bir farkındalık ve teslimiyet eylemi olduğu, hacının hem sabrını hem de Allah'a bağlılığını test eden bir uygulama olarak sunulur.

Kadın ve erkek hacılar için sa'yın uygulanış biçimleri, sünnet ve edep boyutlarıyla açıklanır. Erkekler sa'yın bazı bölümlerinde koşar adım yürüyerek remel yaparken, kadınların sakin yürümeleri ve kalabalık nedeniyle uzaktan dua etmeleri ibadetin cinsiyetler arası farklılıklarını ve edep boyutunu gözler önüne serer. Ayrıca zorunlu durumlarda bineğe binmek veya yürüyememek gibi istisnai hâllerde bile ibadetin ruhuna uygun davranmanın önemi vurgulanır.

[6] "Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir." (Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 158. ayet" Erişim: 06.02.2026)

Bölüm, sa'yın manevî arınma, tövbe ve Allah'a yöneliş anlamına geldiğini ortaya koyar. Hacının her adımda Allah'a teslimiyetini tazelemesi ve Peygamber Efendimizin sünnetini hatırlayarak ümmet olmanın bilincine varması, bu ibadetin merkezinde yer alır. Sa'y tamamlandıktan sonra Mescid-i Harâm'da kılınacak namazlar ve yapılacak dualar, hacının ruhsal yolculuğunu tamamlayıcı unsurlar olarak tanıtılır. (35a–38b)

Bu manevî yürüyüşün ardından müellif, hacının Mekke'den Mina ve Arafat'a uzanan hac yolculuğunu anlatmaya başlar. Bu geçiş, ibadetin toplu yönünü ve ümmet bilincini ön plana çıkarır.

Sekizinci bölüm: Mekke'den Mina'ya, oradan Arafat'a yapılan hac yolculuğu

Bölüm Terviye Günü'nden başlayarak hacı adayının ihrama girişinden, gusül ve örtünme ritüellerine kadar olan hazırlık sürecini tanıtır. Bu süreçte hac yolculuğunun fiziksel yönleri ile manevî boyutları arasındaki bağlantı açık bir şekilde ortaya konur. Telbiye ve duaların yolculuğun her anında hacının yanında olduğu, ritüellerin sadece dışsal uygulamalardan ibaret olmadığı vurgulanır. Okuyucu buradan haccın hem bedensel hem ruhsal bir deneyim olduğu mesajını alır.

Bölüm Mina'da gerçekleştirilen ibadetlerin sıralamasını, namaz vakitlerini ve teşrik tekbirlerini de tanıtıcı bir bakış açısıyla aktarır. Buradaki detaylar hac yolculuğunun ritüel düzenini ve disiplinini gösterir. Okuyucu, Mina'nın haccın bir sonraki aşamasına hazırlıkta önemli bir rol oynadığını öğrenir. Bölüm ayrıca Arafat'a geçiş süreci, yol boyunca yapılan dualar, telbiye uygulamaları ve manevî hazırlıklarla ilgili kapsamlı bilgiler sunar. Hacının Arafat'a varışı, Rahmet Tepesi'nin önemi ve burada gerçekleştirilen ibadetlerin hacdaki merkezî rolü detaylandırılır.

Hac yolculuğunun bu aşaması Arafat'ta yapılan vakfenin derin manevî atmosferine bir hazırlıktır. (38b–40b) Bu nedenle müellif bir sonraki bölümde Arafat'ta gerçekleştirilen ibadetleri detaylı biçimde açıklamaktadır.

Dokuzuncu bölüm: Arafat'ta ibadet ve dualar

Bu bölüm Arafat'ın coğrafi konumundan başlayarak burada yapılan ibadetlerin ve duaların haccın bütünsel anlamındaki yerine kadar detaylı bilgiler sunar. Hacının Arafat'a ulaşma anından itibaren geçireceği manevî yolculuğu okuyucuya adım adım aktarır ve bu süreçte meydana gelen her bir ibadet, her bir dua ve her bir ritüel, haccın olgunlaşmasına yaptığı katkılar açısından açıklanır.

Bölümün başlangıcında hacı adayının Arafat'a doğru yol alışı ve bu esnada gerçekleştirdiği telbiye, zikir ve duaların önemi üzerinde durulur. Okuyucu Arafat'a yaklaşırken hacının ruh halinin nasıl şekillendiğini, yol boyunca Allah'a yöneliş ve tövbe bilincinin nasıl güçlendiğini öğrenir. Bu anlatım kalbin arınması, ruhun olgunlaşması ve kişinin Allah ile olan bağının derinleşmesi olarak sunulur. Yolculuk

sırasında yapılan telbiye ve duaların hacının odağını artırdığı ve ibadete hazır hale getirdiği vurgulanır.

Bölümün en önemli kısmı Arafat vakfesinde gerçekleştirilen ibadetlerin detaylı bir şekilde açıklanmasıdır. Burada hacının vakfe alanına ulaşması, uygun yer seçimi, kıbleye yönelerek dua etmesi ve gün boyunca Allah'a yönelerek gerçekleştirdiği ibadetler adım adım anlatılır. Her bir ibadet kişinin iç dünyasını arındıran ve kalbini Allah'a teslim eden bir manevî deneyim olarak tanıtılır. Okuyucu Arafat'ta geçirilen zamanın hacının manevî doruk noktası olduğunu, burada yapılan duaların ve tövbelerin sadece bireysel kurtuluş ve tüm insanlık için dua niteliği taşıdığını kavrar.

Bölüm ayrıca namazların düzeni, öğle ve ikindi vakfeleri arasındaki süre, nafile ve sünnet namazların nasıl kılınacağı gibi detayları da içerir. Bu açıklamalar Arafat'ta ibadetin toplumsal etkileşim içerdiğini gösterir. Hacı adayının burada Peygamber Efendimize salât göndermesi, Kur'ân'dan ayetler okuması ve Allah'a tevekkül etmesi, hacın manevî derinliğini daha da pekiştirir.

Bölümün sonunda Arafat'ta geçirilen zamanın haccın sonraki aşamalarına hazırlık olduğu vurgulanır. Bu, ruhsal yükselişin başlangıcıdır. Hacı, Arafat'ta Allah'a yönelerek günahlarından arınır, kalbini temizler, tövbe eder ve Allah'ın rahmetine sığınır. Bu yönüyle 9. bölüm, haccın özüne dair en yoğun bilgilerden birini sunar ve okuyucuyu haccın derinliğine doğru bir yolculuğa çıkarır. (40b–45b)

Arafat'ta yaşanan bu ruhsal doruğun ardından müellif haccın devamında gelen Müzdelife durağını tanıtır. Böylece ibadet, tefekkür ve teslimiyet duygusu içinde yeni bir safhaya geçilir.

Onuncu bölüm: Arafat'tan Müzdelife'ye yolculuk ve ibadetler

Bu bölüm haccın her bir durağının manevî ve tarihî bir öneme sahip olduğunu gözler önüne serer. Arafat'tan Müzdelife'ye geçiş süreci hem fiziksel bir yolculuk hem de ruhsal bir geçiş olarak tanıtılır. Okuyucu bu yolculuk sırasında hacının kalbinde nasıl bir manevî yoğunlaşma meydana geldiğini ve ibadetlerin bu yoğunlaşmayı nasıl beslediğini detaylı şekilde öğrenir.

Bölüm, yolculuğun başlangıcında hacının Arafat'tan ayrılışı ve Müzdelife'ye yönelirken gerçekleştirdiği telbiye, salavat ve dualara özel bir önem atfeder. Bu anlatım, hacı adayının kalbindeki tevbe, teslimiyet ve Allah'a yönelme duygularının güçlenmesini de vurgular. Yol boyunca yapılan dualar ve telbiyeler, manevî odaklanmayı artıran ve Arafat'ta edinilen arınma duygusunu pekiştiren bir araç olarak ele alınır.

Müzdelife'ye varıldığında, bölüm hacının burada yapacağı ibadetleri ayrıntılı bir şekilde tanıtır. Hacı, bu kutsal mekânda gusül abdesti alarak yürüyerek girmek suretiyle ibadetin faziletini artırır. Akşam ve yatsı namazlarını mümkünse cemaatle kılarak yerine getirmek, Kur'ân okumak, zikir yapmak, istiğfar etmek ve

telbiye getirmek, Müzdelife'deki zamanın ruhanî değerini ortaya koyan ana unsurlardır.

Bölümde ayrıca Müzdelife'nin haccın bütünsel yapısındaki rolü açıklanır. Burada geçirilen vakit, bir yandan hacının manevî yükselişini tamamlamasına hizmet ederken, diğer yandan Mina'daki taş atma ritüelleri ve kurban ibadeti için gerekli hazırlıkları da sağlar. Hacı adayının duaları ve salavatları, sadece bireysel manevî arınmayı değil, aynı zamanda toplumsal ve ümmet bağını güçlendiren bir niteliğe sahiptir. Müzdelife'de geçirilen bu zaman, haccın en kritik ara noktalarından biri olarak tanıtılır; çünkü buradaki ibadetler hem önceki aşamaların hem de sonraki ritüellerin ruhanî temelini oluşturur.

Bölümün öne çıkardığı bir diğer önemli nokta Müzdelife'den Mina'ya geçişte yapılması gereken hazırlıklardır. Hacı buradan toplayacağı taşları cemreler için hazırlar, kurban ibadetinin planlamasını yapar ve Allah'a olan teslimiyetini bir kez daha tazeler. Bu süreçte yapılan dualar ve ibadetler, hacın ritüel bütünlüğünü tamamlayan manevî bir köprü işlevi görür. (45b–50a)

Müzdelife'nin ardından hacı Mina'ya hareket eder; bu yolculuk ibadetin bir sonraki aşamasına, yani şeytan taşlama ve kurban ritüellerine geçişin zeminini hazırlar. Bu geçiş, hacının manevî hazırlık ve disiplininin fizikî bir tezahürüdür.

On birinci bölüm: Mina'da hac ibadetinin temel aşamaları ve ziyaret tavafı

Eserin on birinci bölümü Mina'ya varışla birlikte başlayıp hacının en somut ritüellerinden olan taş atma ve kurban ibadetlerini ayrıntılı bir biçimde ele alır. Bu bölüm haccın manevî derinliği ile fiziksel uygulamalarının nasıl iç içe geçtiğini gösterir ve okuyucuya Mina'da geçirilen zamanın hac için taşıdığı önemi aktarır. Bölüm her bir ritüelin ardında yatan tarihî ve manevî anlamları da okuyucuya sunar.

Mina'ya varışta hacının konaklama düzeninden başlayarak ibadet planlamasına kadar detaylı bilgiler sunulur. Hacının yanında getirdiği 70 küçük taşı cemreler boyunca atmak üzere hazırlaması hem fiziksel bir ritüel hem de kalbin arınması için sembolik bir eylem olarak tanıtılır. Her taş atışı ibadetin niyetiyle birlikte gerçekleştirilir ve hacının Allah'a teslimiyetini, günahlarından arınma arzusunu ifade eder. Burada taş atma ibadeti İslâm toplumu içindeki birliği ve Peygamberimizin sünnetine bağlılığı simgeleyen manevî bir köprü olarak sunulur.

Bölümde taş atma ibadetinin uygulanış biçimleri, hacının niyetleri, duaları ve telbiye getirme birlikte ayrıntılı olarak anlatılır. Temettu ve Kıran Haccı yapanların kurban ibadetinin planlanması, tıraş işlemleri ve ihramdan çıkış süreci, ibadetin tamamlanması açısından önemli adımlar olarak öne çıkar. Bu ritüeller hem bireysel manevî arınmayı hem de toplumsal ibadet sorumluluğunu pekiştirir. Hacının burada gerçekleştirdiği her adım, ibadet bütünlüğü açısından büyük önem taşır ve okuyucuya ritüel ile ruh arasındaki bağlantıyı derinlemesine gösterir.

Bölüm ayrıca bayram sabahı Kâbe'ye gidilerek gerçekleştirilen ziyaret tavafına özel bir vurgu yapar. Ziyaret tavafı hacının manevî yolculuğunun zirve noktalarından biri olarak tanıtılır. Hacer-i Esved'in selamlanması, tavafın tamamlanması ve Makâm-ı İbrâhim arkasında namaz kılınması hacının manevî yükselişini simgeler. Bölüm ziyaret tavafının zamanlaması, ibadet sırası ve niyetle nasıl uyumlu şekilde yapılması gerektiğini detaylı biçimde aktarır. (50a–56a)

Mina'daki taş atma ve kurban ibadetleri hacının manevî yoğunluğunu zirveye taşırken bu ritüeller tamamlandığında hacının istikameti Mekke olur. Mina'daki ibadetler, hacının Mekke'de Kâbe ve Mescid-i Harâm'da yerine getireceği ibadetlere hazırlık niteliğindedir. Böylece Mina'dan Mekke'ye gidiş ibadet bütünlüğünün doğal bir devamını sağlar.

On ikinci bölüm: Mina'dan Mekke'ye dönüş ve Mekke'de yapılması gereken ibadetler

Eserin on ikinci bölümü, Mina'dan Mekke'ye dönüş sürecini ve bu dönemde yapılması gereken ibadetleri detaylı biçimde ele alır. Bu yolculuğun hem fiziksel hem de ruhsal boyutlarını uzun ve kapsamlı bir şekilde tanıtır. Mina'daki taş atma ve kurban ibadetlerini tamamlayan hacı, Mekke'ye dönerek Kâbe ve Mescid-i Harâm'da gerçekleştireceği ibadetlerle hacının manevî doruk noktasına ulaşır.

Bölüm, Mekke'ye varışla birlikte hacının Mescid-i Harâm'a yönelmesini ve Kâbe'ye yaklaşmasını merkezine alır. Kâbe'ye bakmak, burada vakit geçirmek ve ibadetleri yerine getirmek diğer mekanlarda yapılan ibadetlerden çok daha faziletli sayılır. Bu nedenle Kâbe'ye dikkatlice yönelmenin, manevî farkındalığın ve Allah'a yakınlaşmanın önemini uzun açıklamalarla vurgulanır. Hacının burada namaz, tövbe, niyaz ve hayır işleriyle meşgul olması gerektiği detaylandırılır.

Burada Mescid-i Harâm'a girişte dikkat edilmesi gereken adımlar da okuyucuya aktarılır. Önce sağ ayağın basılması, ardından gusül ve tövbe ile kalbin arındırılması, ibadetlerin ruhuna uygun bir hazırlık olarak anlatılır. Hacının burada Peygamber Efendimize salât ve selam göndermesi, Kâbe'ye dua etmesi, Kur'ân'dan ayetler okuması ve özellikle cennete girmeyi niyaz etmesi hem bireysel hem toplumsal boyutlarıyla açıklanır. Hacının bu ritüelleri bilinçli ve düzenli bir biçimde gerçekleştirmesi, haccın manevî bütünlüğünü tamamlayan unsurlardır.

Bölüm ayrıca Mekke'deki diğer tarihî ve manevî öneme sahip mekânları ziyaret etmenin önemini de detaylandırır. Peygamber Efendimizin doğduğu ev, Hz. Hatice'nin evi, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali'nin evleri, Sevr ve Hira mağaraları gibi mekanlar, hacının manevî yolculuğunu derinleştiren önemli duraklar olarak sunulur. Bu ziyaretlerde geçmiş büyüklerin ruhuna dua edilmesi, Kur'ân'dan "Fâtiha, Âyet-

el Kürsi, Yâsin ve İhlâs" gibi surelerin okunması, hacının hem kendi günahlarından arınmasına hem de ümmetin hayır ve huzuru için ibadet etmesine vesile olur.

Zemzem suyunun kullanımı ve bereketi bu bölümde özel olarak ele alınır. Zemzem suyunun manevî şifa kaynağı olarak değerlendirilmesi hacının ruhsal ve bedensel arınmasını tamamlayan unsurlardan biri olarak tanıtılır. Zemzem suyunun bereket niyetiyle paylaşılması ve ibadetlerde kullanılması gibi hususları da okuyucuya aktarılır. (56a–60a) Mekke'de gerçekleştirilen ibadetler hacının manevî doruk noktasını oluştururken bu yoğunluk aynı zamanda umre ibadetine de kapı aralar.

On üçüncü bölüm: Umre ibadeti

Eserin on üçüncü bölümü hac ibadetinin tamamlayıcısı olarak kabul edilen umreyi ele alır. Bu bölüm umre ibadetini bireyin kulluk bilincini tazeleyen ve ruhsal yenilenmeyi amaçlayan bir ibadet olarak değerlendirir. Müellif umreyi hacdan bağımsız bir ibadet olarak işlerken hacla olan kavramsal ve sembolik bağını da titizlikle vurgular. Böylece hem ibadetin zahirî yönlerini hem de içsel anlam katmanlarını bir arada sunulmuş olur.

Umre kelimesinin sözlük ve terim anlamlarına kısa bir giriş yaparak bu bölüm başlar. "Ziyaret" kökünden gelen bu kavram Kâbe'yi fiziksel olarak ziyaret etmenin dışında kulun kalbini yeniden inşa etmesini, Allah'a yönelmesini ve kulluk şuuru içinde bir dönüş yaşamasını ifade eder. Müellif, umreyi "küçük hac" olarak nitelendirmenin ötesine geçer; onu, ruhun arınma yolculuğunun yılın her döneminde tekrarlanabilecek bir şekli olarak görür. Böylece haccın zamanla sınırlı yönüne karşılık umre Müslümanın Allah'a yönelişinin sürekliliğini temsil eder.

Bölümde, umre ibadetinin farz ve sünnet yönleri açık bir şekilde sunulur. İhram, tavaf, sa'y ve tıraş (veya saç kesme) gibi aşamalar detaylı biçimde ele alınır. Bu ibadetlerin her biri, fiilî bir uygulama olmasının aynında kulun manevî olgunluğa erişmesinin birer vesilesi olarak yorumlanır. İhram dünyevî bağlardan sıyrılmanın sembolü; tavaf, kalbin merkezine Allah'ı yerleştirmenin ifadesi; sa'y, insan iradesinin gayretle yoğrulduğu bir sınav; tıraş ise yenilenmenin ve teslimiyetin göstergesi olarak değerlendirilir.

Bölümde umrenin yapılabileceği zamanlara da değinilir. Hac mevsimi dışında yapılan umrenin özellikle Receb, Şaban ve Ramazan aylarında ayrı bir fazilet taşıdığı belirtilir. Ramazan umresi sevap bakımından hacla eşdeğer kabul edilmekte ve bu ibadetin kulluk şuurunu yeniden dirilttiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda müelif umrenin yılın farklı zamanlarında müminin ruhsal tazelenmesine vesile olan bir ibadet olduğunu ortaya koyar.

Bölümün dikkat çeken bir diğer yönü umrenin toplumsal boyutuna dair değerlendirmelerdir. Eser umreyi bireysel bir ibadet gibi görünse de aslında ümmet bilincini diri tutan Müslüman toplumlar arasında dayanışmayı güçlendiren bir

uygulama olarak ele alır. Farklı coğrafyalardan gelen Müslümanların aynı mekânda aynı ibadeti aynı niyetle yerine getirmesi, İslâm ümmetinin evrensel birliğini yansıtır. (60a–62a)

Umre ibadeti bireyin içsel ve toplumsal farkındalığını pekiştirirken yolculuğun doğasında bulunan engelleri ve zorlukları da hatırlatır. Umre ile kazanılan manevî güç, hac yolunda karşılaşılabilecek hastalık, maddî sıkıntı veya beklenmedik durumlarla başa çıkmada hacıya rehberlik eder.

On dördüncü bölüm: Hac yolunda karşılaşılan engeller ve yapılması gerekenler

Eserin on dördüncü bölümü hac ve umreyle insanın iradesi, sabrı ve teslimiyetinin sınandığını ortaya koyar. Bu bölümde müellif, yolda karşılaşılan engeller' temasını hem dışsal hem de içsel boyutlarıyla ele alarak hac yolculuğunun tabiatında var olan zorlukları bir düzen içinde tasnif eder. Böylece bölüm yalnızca fıkhî hükümlerin sıralandığı bir alan olmaktan çıkar; aynı zamanda insanın kulluk bilinciyle yüzleştiği bir imtihan sahnesine dönüşür.

Bu bölümde hac veya umre niyetiyle ihrama giren bir kimsenin beklenmedik hastalık, düşman tehdidi, tutuklanma, aracın bozulması, mal kaybı veya ailevî problemler gibi engellerle karşılaşması halinde nasıl bir yol izlemesi gerektiği ayrıntılı biçimde anlatılır. Engeller burada birer iman testi olarak yorumlanır; kişinin sabır, tevekkül ve metanet gibi faziletlerinin sınandığı bir alan olarak resmedilir.

Bölümün dikkat çekici yönlerinden biri müellifin fıkhî hükümlerin arkasındaki hikmeti daima göz önünde bulundurmasıdır. İhramdan çıkma, kurban yükümlülüğü, engelin kalkması durumunda haccın ertelenmesi veya yeniden yapılması gibi ayrıntılar ibadetin sürekliliğini korumak için geliştirilmiş rahmet kapıları olarak sunulur. Bu anlatım biçimi ilahî merhametin tezahürleriyle karşı karşıya bırakır. Böylelikle metin hem bilgilendirici hem de öğretici bir tonda ilerler; her kuralın ardında bir kolaylık, her engelin içinde bir hikmet barındırdığını sezdirir.

Eserin bu kısmı aynı zamanda sosyal ve insanî duyarlılığı da barındırır. Hac yolunda karşılaşılabilecek sıkıntılar, bireysel ibadet sorumlulukları ve toplumsal dayanışma bağlamında değerlendirilir. Kadınların, yaşlıların, maddî sıkıntı içindeki kişilerin veya yol güvenliğinin bozulduğu zamanlarda hac yolculuğuna çıkanların durumu empatik bir üslupla ele alınır. Müellif bu kişileri anlayan ve çözüm öneren bir dil kullanır.

Bu bölümün bir diğer anlamlı yönü, engellerin geçici, ibadetin ebedî olduğu fikrini işlemesidir. Müellif hac yolculuğunda ortaya çıkan her türlü engeli, insanın kalıcı imanı ile geçici dünyasal sıkıntılar arasındaki farkı göstermek için bir fırsat olarak görür. Engelin kaldırılması kulun kalbinde tevekkülün yeniden yeşermesi demektir. Bu derin sembolik okuma, metne derin bir anlam kazandırır; okuyucuyu dışsal kurallardan içsel manaya doğru yönlendirir.

Bölümün sonunda kadınların ihrama girişi, köle veya cariyelerin durumu, engelin kalkması sonrası ibadetin telafisi gibi konular işlenir. Ancak yazar bu teknik anlatımı kuru bırakmaz; her hükmün ardına insana dair bir merhamet, bir anlayış dokunuşu ekler. Böylece metin bir manevî rehber işlevi kazanır. (62a–63b)

Hac yolunda karşılaşılan engeller ve bu engeller karşısında gösterilen sabır aynı zamanda vekâlet yoluyla ibadetin de önemini ortaya koyar. Fiziksel olarak hacca katılamayanlar vekil aracılığıyla ibadeti sürdürebilir ve böylece manevî bağlar kesilmez.

On beşinci bölüm: Hacda vekâlet ve karşılaşılan durumlar

Bu bölüm özellikle fizikî olarak hacca gitme imkânı bulunmayan bireylerin ibadetle bağlarını sürdürme biçimini hem fıkhî hem de vicdanî boyutlarıyla işler. Böylece müellif hac ibadetini mekâna ve bedene bağlı bir eylem olmaktan çıkararak, niyetin sürekliliği ve temsilin geçerliliği üzerinden yeniden anlamlandırır.

Bu bölümde müellif vekâlet kavramını dinî kolaylık olmasının yanında aynı zamanda niyetin paylaşılabilirliği fikriyle temellendirir. Bir kimsenin hac ibadetini başka birine vekâlet yoluyla yaptırabilmesi insanın kendi acziyetini kabullenmesi ve bu acziyet içinde kulluğunu sürdürme çabasının sembolü olarak yorumlanır. Metinde sağlık, yaşlılık, sakatlık ya da mahremi olmamak gibi gerekçelerle hacca gidemeyenlerin yerine vekil gönderilmesi ibadetin özündeki rahmet ve kuşatıcılık ilkesiyle ilişkilendirilir.

Müellifin üslubunda dikkat çeken bir özellik, bu vekâlet sürecini ele alırken hükümlerin ardındaki ahlâkî dengeye vurgu yapmasıdır. Hac için vekil tayin edilen kimsenin kendisine emanet edilen malları yalnızca hacla ilgili harcamalarda kullanması gerektiği yönündeki vurgular ahlâkî bir bilinç inşasına hizmet eder. Müellif vekil olan kişinin hac ibadetini bir ticaret veya menfaat aracı hâline getirmemesi gerektiğini özellikle belirtir. Bu yaklaşım İslâm düşüncesinde ibadetin maddî kazançtan arındırılması gerektiği yönündeki klasik anlayışla uyumludur. Ancak metinde bu ilke incelikli bir uyarı ve sorumluluk bilinciyle aktarılır.

Bölümün dikkate değer bir diğer yönü vekâlet ilişkisinin sınırlarını belirleyen ayrıntılarda görülür. Vekil olan kişinin, göndericinin niyetine sadık kalma zorunluluğu, eserde hem hukukî hem sembolik bir anlam taşır. Bu sadakat ibadetin dış biçiminde ve niyetin saflığında korunması gerektiğini ima eder. Hacda vekil hem bedenin hem de niyetin taşıyıcısıdır. Bu sebeple müellif, vekil ile gönderen arasındaki ilişkiyi emanet bilinci üzerinden kurar. İbadet vekil aracılığıyla bile olsa, ruhunu kaybetmeden icra edilebilmelidir.

Müellif, vekil olarak seçilen kişinin sorumluluklarının yanı sıra, karşılaşabileceği olası durumları da ele alır. Hac parasının kullanım alanları, olası cezalar, ihsar (hacda engellenme) durumu gibi meseleler sistematik içinde aktarılır. Bu teknik açıklamalar metnin ilmî karakterini güçlendirirken; aynı zamanda ibadetle

ilgili pratik sorunlara çözüm getiren bir rehberlik vasfı da kazandırır. Ancak eserin üslubu bu çözümleri kulluğun gereği çerçevesinde sunar.

Bölümün son kısımlarında vekil olarak gönderilen kişinin haccı tamamlamadan vefat etmesi ya da hac esnasında engellenmesi durumları üzerinde durulur. Burada müellif, klasik fıkıh otoritelerinin (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed gibi) görüşlerini özetlerken bu görüşlerin arkasındaki dinî hikmeti de sezdirir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin hac görevini vekilin ölümünden sonra bir başkasının üstlenebileceği yönündeki yaklaşımı, yazar tarafından ibadetin niyetle sürekliliği fikriyle ilişkilendirilir. Bu, eserin fıkıh metinleri arasında nadiren rastlanan bir kavramsal derinlik kazandırır. İbadet bedenle kesilse de niyetle devam eder. (63b–67b)

Vekâlet yoluyla yapılan ibadetler hacın manevî bütünlüğünü korurken doğrudan yapılan ibadetlerin tamamlanması ve son safha olan veda tavafına hazırlık için de bir köprü görevi görür. Hacının Mekke'deki ritüelleri vekil aracılığıyla sürdürülen ibadetler ve karşılaşılan durumlar veda tavafı ve dönüş yolculuğuna manevî bir derinlik katar.

On altıncı bölüm: Veda tavafı ve hacdan dönüşe uygun davranışlar

Müellif metni kuru bir ilmihal üslubuna hapsetmek yerine okuyucuya haccın son safhasını duygusal, sembolik ve ahlakî boyutlarıyla anlatır. Böylece bu bölüm hem bir ibadet kılavuzu hem de bir manevî dönüşüm hikâyesi kimliği kazanır.

Bölümün ilk kısımlarında, veda tavafının vacip oluşu ve bu ibadetin mîkat sınırlarıyla ilişkisi dikkatli bir şekilde açıklanır. Ancak yazarın amacı dinî hükmü hatırlatmak ve okuyucuya bu son tavafın sembolik anlamını da sezdirmektir. Kâbe'nin etrafında yapılan bu son yedi dönüş, hacının hem fiziksel hem ruhsal olarak kutsal dönüşü tamamladığına işaret eder. Tavafın yapılmaması hâlinde kurbanla telafi edilmesi gerektiği belirtilirken yazar bu uygulamayı bir eksikliğin giderilmesi meselesi olmaktan öteye taşır; ona göre bu hüküm insanın hata karşısındaki sorumluluğunu ve ibadet bilincinin sürekliliğini temsil eder.

Bölüm, kadınların hayız ve lohusalık hâllerinde karşılaştıkları durumları da hassasiyetle ele alır. Kadınların bu süreçteki ibadet yükümlülüklerini aktarırken dinî hükmün arkasındaki kolaylık ilkesine ve merhamet boyutuna vurgu yapar.

Veda tavafının aşamaları (Hacer-i Esved'in selamlanması, tavafın tamamlanması, iki rekât tavaf namazının kılınması, Zemzem'in içilmesi, Mültezem'de dua edilmesi ve Kâbe'ye veda edilmesi) metinde hem düzenli hem duygusal bir anlatımla sunulur. Bu adımlar bir ibadet sırası olup kalbin her defasında Allah'a yaklaşma çabasını yansıtması bakımından da yer alır. Hacının bu esnada ağlayarak dua etmesi, tekrar dönme temennisinde bulunması, metinde sade fakat

etkileyici bir dille anlatılır. Bu duygusal yoğunluk haccın fiilî bir ibadet olmasıyla birlikte insanın iç âlemini yeniden yoğuran bir tecrübe olduğunun altını çizer.

Metin Hacer-i Esved'in yeniden selamlanması ve Bâb-ı Hazvere kapısından çıkmanın fazileti gibi detaylarıyla hac adabına dair incelikli bilgileri de aktarır. Ancak müellif bu adabın biçimsel yönünü aşarak onun temsil ettiği saygıyı ön plana çıkarır: Kâbe'den ayrılırken gösterilen hürmet Allah'a olan sadakatin bir nişanesi, kutsal mekâna duyulan minnettarlığın bir sembolüdür.

Bölümün ilerleyen kısımlarında, hayız veya nifas hâlinde olan kadınların mescide giremeyişleri anlatılırken onların kapıdan dua ederek ayrılmalarının da ibadet sayılabileceği vurgulanır. Bu yaklaşım metnin ruhunda yer alan insana saygı ve ibadetin özündeki niyet vurgusunu destekler.

Veda tavafından sonra gelen dönüş yolculuğu kısmı eserin en edebî yönlerinden biridir. Yazar burada sadece bir bilincin dönüşümünü anlatır. Mekke'den ayrılırken fakirlere sadaka vermek, yüksek yerlerde Allah'ı zikretmek, yokuşları çıkarken O'nu anmak gibi sünnet davranışları; bireyin hacda kazandığı ruhsal inceliği günlük yaşantıya taşımasının sembolleri olarak sunulur. Bu eylemler metinde hem toplumsal hem ruhsal bir zarafetin göstergesi hâline gelir.

Dönüşün son kısmında ise memlekete ulaşan hacının sergilemesi gereken edebe dair ayrıntılar verilir. Müellif eve gündüz vakti girmeyi, önce mescide uğrayıp tahiyyetü'l-mescid kılmayı, ardından evde tahiyyetü'l-menzil namazıyla dönüşü bereketlendirmeyi öğütler. Bu tavsiyeler bir seyahatin tamamlanmasından çok bir manevî eğitim sürecinin kapanışı niteliğindedir. Hacdan sağ salim dönmek kalpte taşınan bir şükrün, dilde edilen bir duanın ifadesidir.

Müellif hacının dönüşten sonra aile bireyleriyle ilişkilerinde yumuşak huylu, anlayışlı ve merhametli olmasını öğütleyerek eseri ahlakî bir tonla bitirir. Kötü alışkanlıklardan uzak durmak, salih kişilerle sohbet etmek, gerekirse bir kurban keserek şükretmek gibi davranışlar haccın kalpte bıraktığı izlerin hayatın her alanına taşınması gerektiğini vurgular. (67b–71a)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk İslâm edebiyatı, dinî muhtevalı metinlerin hem ilmî hem de estetik niteliklerle harmanlandığı zengin bir gelenek ortaya koymuştur. Bu gelenek içerisinde *Menâsik-i Hac* türü, fıkhî bir öğretim metni olmanın ötesinde hac ibadetinin manevî derinliğini ve sembolik anlam dünyasını edebî bir dille aktaran mühim bir tür olarak yerini almıştır. Mustafa b. Ali Kastamonî'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı *Menâsik-i Hac* adlı eseri, bu geleneğin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Eser hem dinî öğretinin sistemli aktarımı hem de metin içinde kurulan ahlâkî ve sembolik anlatımla Türk İslâm edebiyatının didaktik yönünün temsil etmektedir.

16 bölüm ve 71 varaktan oluşan *Menâsik-i Hacc*'ın yapısı, haccın aşamalarını hem fıkhî hem de edebî yönleriyle ele alan bütüncül bir sistem üzerine kuruludur. Müellif haccın farz, vacip ve sünnetlerini açıklarken her ibadetin ardındaki hikmet ve sembolik anlamı da okuyucuya sezdirir. Böylece hac yolculuğu insanın nefsiyle mücadelesini ve ruhsal olgunlaşmasını temsil eden manevî bir yolculuk olarak sunulmuştur. Bu yaklaşım, eserin bir ilmihal kitabı olmanın ötesine geçip, tasavvufî ve ahlâkî bir rehber niteliği kazanmasını sağlamıştır.

Metinde kullanılan dil sade, akıcı ve öğretici bir karaktere sahiptir. Arapça ve Farsça tamlamalar ölçülü biçimde kullanılmış, özellikle Kur'ân ayetleri ve hadislerle desteklenen açıklamalar esere ilmî derinlik kazandırmıştır. Bu üslup tercihi Kastamonî'nin metni halkın anlayabileceği bir düzeyde kaleme aldığını göstermektedir.

Kastamonî, eserin hemen her bölümünde ibadetlerin uygulamalarını anlatırken, aynı zamanda onların sembolik ve ahlâkî anlamlarını da çözümlemektedir. İhram dünyevî bağlardan sıyrılmanın, Arafat'ta vakfe kulluğun idrakine varmanın, Müzdelife sabrın ve teslimiyetin, Mina'da taş atmak ise nefisle mücadelenin sembolü olarak yorumlanmıştır. Bu sembolik anlatım, eseri kuru bir ilmihal metninden çıkarıp tasavvufî anlam katmanları bulunan bir dinî-edebî metin hâline getirmiştir.

Müellif haccı belirli ritüellerin yerine getirilmesi olarak ele almasının yanında insanın iç dünyasında kalıcı bir dönüşüm oluşturan bir tecrübe olarak görür. Hacdan dönen kişinin toplumsal ilişkilerinde merhametli, sabırlı, şükredici ve adaletli davranması gerektiği vurgulanır. Bu bakımdan *Menâsik-i Hac*, ibadet bilincini hayatın tüm alanlarına taşıyan bir ahlâk kitabı işlevi de görür.

Eserin dikkat çekici bir diğer yönü, Türk İslâm edebiyatı içinde hac metinlerine katkı sağlamasıdır. Gubârî, Nâbî, Kâmil, Bekir Sıtkı ve benzeri şairlerin menâsik veya menzîl türündeki eserleriyle karşılaştırıldığında Kastamonî'nin metni, mensur bir yapı içinde öğreticilik barındırması ve halkın anlayışına uygun sade bir dil kullanmasıyla öne çıkar. Bu özellik 17. yüzyıl Osmanlı toplumunda dinî bilginin halk katmanlarına ulaşmasında yazılı metinlerin oynadığı işlevi açıkça ortaya koyar.

Yazar Katkı oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Abdulsamet Ceran; çalışmanın kavramsallaştırılması, literatür taraması, veri toplama, doküman ve metin incelemesi, analiz, yorumlama ve makalenin yazım aşamalarında katkı sağlamıştır. Nesrin Sofuoğlu; çalışmanın kavramsallaştırılması, yöntem, analiz ve değerlendirme ile makalenin gözden geçirilmesi ve son hâlinin oluşturulması aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50. Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur. Çalışma için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

KAYNAKÇA

Ak, M. N. (2011). *Kâdirî meşâyihinden Mustafa Necati Ak'ın hac günlüğü, Hac yolunda* (Ed. Ö. H. Özalp). İstanbul: Timaş Yayınları.

Aksoyak, İ. H. (2020). *Tuhfe-i Nâtık: Bir Osmanlı seyyahının gözüyle hac menzilleri.* İstanbul: Ketebe Yayınevi.

Barut, M. (2022). *Cumhuriyet dönemi bir taşra müftüsünün hac hatıraları: Hicaz yolları.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Baştürk, S. (2013). "Bir hac yolcusunun gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı şehirleri". *International Journal of Human Sciences*, 10(1), 148–161.

Ceran, A. (2024). *Mustafa b. Ali Kastamonî ve menâsik-i hacc'ı (inceleme–metin)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Coşkun, M. (2002). *Mensûr Osmanlı hac seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i* (1. baskı). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Coşkun, M. (2007). *Bosnalı Muhlis'in manzum seyahatnamesi Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil.* Isparta: Fakülte Kitabevi.

Çavuşoğlu, R. (2019). *Hicaz yollarında bir sûfî: Mehmed İlhâmî'nin hac seyahatnâmesi.* Okur Akademi Yayınları.

Çelik, T. (2016). *Yusuf Sinâneddin bin Yakub'un Menâsik-i Hac isimli eseri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.

Çopur, E. N. (2017). "Gubârî'nin eserlerinde hac ibadeti". *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (12), 191–211.

Donuk, S. (2017/a). "Servet mahlaslı bir şaire mâl edilen manzum hac seyahatnâmesi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 13–38.

Donuk, S. (2017/b). "Sulhî'nin manzum hac menâzilnâmesi". *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18(32), 85–118.

Elgün, A. (2005). *Kâmil: Hayatı, eserleri ve menâsik-i hacc'ı* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Eroğlu Memiş, Ş. (2022). "Tarihi bir vesika olarak hac seyahatnâmeleri: Moralı Bahtî'nin Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc örneği". *18. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 7(1–12), 597–618.

Erul, B., ve Keleş, E. (2012). *Haccı anlamak.* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Esin, E. (1968). *Lebbeyk: Hac hatıraları.* Yaylacık Matbaası.

Evliyâ Çelebi (1985). *Seyahatnâme* (M. Çevik, Haz., Cilt 9). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Evliyâ Çelebi (2010). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Hac kitabı* (A. Y. Yıldırım & Z. S. Berktaş, Haz.). Yeditepe Yayınları.

Gök, Ö., & Töre, E. (2024). Beyzâde Mustafa'nın menâsikü'l-hacc adlı eseri. *Diyanet İlmî Dergi*, 60(3), 1081–1116. https://doi.org/10.61304/did.1453539

Gül, Â. (2006). *Abdurrahman Gubârî'nin hayatı, eserleri ve Menâsik-i Hac adlı eseri (edisyon kritik)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Harman, Ö. F. (1996). "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 382–386). Türkiye Diyanet Vakfı.

İlgürel, S. (1975). Abdurrahman Hîbrî'nin *Menâsîk-i Mesâlik'i*. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6(6).

Kaplan, Y. (2020). Klasik Türk edebiyatında manzum menzil-nâmeler ve Fethî'nin Vasf-ı Menâzil adlı hac menzil-nâmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 49(49), 149–175.

Kara, İ. (2004). *İlk Rize Müftüsü Mehmet Hulusi Efendi: Rize Hadisesi – Hac Hatıraları.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karadağ, S. (2011). *Mehmed Edib bin Mehmed Derviş'in Behcetü'l-Menâzil adlı eserinin transkripsiyonu ve tahlili* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Mustafa Kemal Üniversitesi.

Karataş, A. (2003). *Türk-İslâm edebiyatında manzum menâsik-i haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye atfedilen menâsik-i hac (edisyon kritik)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Kısakürek, N. F. (2014). *Hac'dan çizgiler, renkler ve sesler*. Büyük Doğu Yayınları.

Kiraz, S. (2020/a). "Fethî'nin *manzum menâzil-i hacc'ı"*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 310–334.

Kiraz, S. (2020/b). "Konyalı Seyyid Mehmed Efendi'nin manzum menâsik-i hacc'ı*"*. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 10, 1–23.

Kiraz, S. (2020/c). *İndî'nin manzum menâsik-i hacc'ı (inceleme, metin, dizin ve sözlük).* Erzurum: Fenomen Yayınları.

Kiraz, S. (2021). Tatar edebiyatında hac seyâhatnâmeleri ve Musa Carullah'ın hac seyâhatnâmesi. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 7(1), 95–140. https://doi.org/10.32955/neu.istem.2021.7.1.03

Kiraz, S. (2022). Vesîletü'n-necât'ın mevlid dışındaki eserlere etkisi: İndî'nin Hac Davetiyesi örneği. *Türkiyat Mecmuası (TUDED)*, 62(2), 639–655.

Kiraz, S. & Tiryaki, M. M. (2023). "Türk edebiyatında menâzil-i haclar ve Kadrî'nin Menâzilü't-Tarîk İlâ Beytillâhi'l-Atîk adlı menâzil-i hacc'ı". *Turkish Academic Research Review*, 8(1), 110–137.

Koyuncu, F. (2017). "Cûdî'nin manzum hac seyahatnâmesi*"*. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3(1), 177–219.

Koyuncu, F. (2020). Bahrî'nin hac menzilnâmesi. *Asya Studies – Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 4(12), 21–31.

Kurtoğlu, O. (2013). "18. yüzyıla ait yazarı bilinmeyen bir hac seyahatnamesi: Menâzilü'l-Haremeyn". *Prof. Dr. Tulga Ocak'a Armağan*, 205–217.

Mazıoğlu, H. (1974). *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mermer, K. (2011). *Karabâş-ı Veli oğlu Şeyh Mustafa Ma'nevî'nin hayatı ve dîvânı.* Bursa: Emin Yayınları.

Onur, N. (1967). *Allah'a giden yol*. İstanbul: Toker Matbaası.

Sarıçam, İ. (2007). *Hz. Muhammed ve evrensel mesajı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Söylemez, İ. (2022). "Bekir Sıdkı Efendi'nin Menâsik-i Hac adlı eseri üzerine bir inceleme". *İslâmî İlimler Dergisi*, 17(1), 217–241.

Söylemez, İ. (2024). Kayserili Hacı Ahmet Efendi'nin Mekke, Medine ve Ta'if methiyesi. *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 5(3), 796–827.

Şehabettin, C. (1909). *Hac yolunda.* İstanbul: Matbaa-yı Ahmet İhsan.

Şehsuvaroğlu, B. N. (1948). *Hac yolu*. Akgün Matbaası.

Şentürk, L., & Yazıcı, S. (2019). *İslam ilmihali* (34. bs.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Tevetoğlu, F., & Sofuoğlu, Z. (1965). *Mukaddes topraklar*. Ajans Türk Matbaacılık.

Toker, M. (2009). "Şemseddîn-i Sivâsî'nin Menâsikü'l-Huccâc veya Umdetü'l-Huccâc adlı eseri". *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), 961–975.

Weyso, M. (2011). *Hac yolculuğu metinleri bağlamında 17. yüzyıl halk Osmanlıcası* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.

Yaran, R. (1996). "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 410–413). Türkiye Diyanet Vakfı.

Yazar, S. (2011). *Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Yılmaz, H. (2019). *Türk edebiyatında manzum menâsik-i hac tercümeleri ve Amîkî'nin Fütûhu'l-Harameyn tercümesi (metin inceleme ve çeviri yazısı)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.

Zemahşerî, C. E. M. b. Ahmed. (1998). *Esâsu'l-Belâğa* (C. 2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. (Orijinal eser 1419'da yayımlandı).

EKLER

Ek 1: Menâsik-i Hacc'ın İlk Sayfası

Ek 2: Menâsik-i Hacc'ın Son Sayfası

